

KULTY A TEXTY V ŠACHTOVÝCH HROBKÁCH POZDNÍ DOBY

Ladislav Bareš

Velké šachtové hrobky, jejichž ústřední součástí je pohřební komora uložená na dně hluboké a poměrně široké šachty, představují specifický typ egyptské hrobové architektury. Dosud je známo přibližně dvacet hrobek tohoto typu, a to převážně ze širší oblasti rozsáhlé nekropole memfidské sídelní aglomerace, tedy z Gízy¹, Abúsíru² a severní Sakkáry³. Přinejmenším jedna hrobka obdobného typu byla možná nalezena i ve středním Egyptě⁴, ale její zařazení do této skupiny není z různých důvodů zcela jednoznačné. Podle dosavadních znalostí se hrobky tohoto typu stavěly během 26. dynastie a možná ještě na počátku 27. dynastie, tedy zhruba od konce 7. do poslední čtvrtiny 6. století př.n.l.⁵

Navzdory skutečnosti, že téměř polovina hrobek tohoto typu se do současnosti dochovala nevylopuená,⁶ vzbudily tyto stavby v minulosti jen velmi omezený zájem egyptologů a pro historiky architektury jsou téměř neznámé. V přehledech staroegyptské architektury je jim věnována obvykle jen ojedinělá zmínka nebo nanejvýš krátký odstavec⁷. Poněkud větší pozornost vzbudily jen některé jejich prvky, zejména způsob ochrany proti zlodějům nebo jednoduchá, ale z technického hlediska velmi účinná metoda uzavírání jejich masivních sarkofágů⁸ či používání starobylých náboženských textů na jejich stěnách⁹.

K určitému opomíjení hrobek tohoto typu nepochybně přispěla i skutečnost, že z řady důvodů byly pouze dvě z nich, Cannehebuova v Sakkáře a Vedžahorresnetova v Abúsíru, publikovány v podobě samostatných monografií.¹⁰ Řada dalších je známa jen díky stručným a často značně neúplným předběžným zprávám, publikovaným v odborných časopisech, a často ani to ne. Není proto divu, že tak specifická otázka, jakou představuje existence posmrtného kultu majitelů těchto hrobek a jeho umístění, zůstala dosud téměř zcela nepovšimnuta.

Z obecného hlediska se dá předpokládat, že s těmito hrobkami, jejichž majitelé nepochybně patřili k vyšším vrstvám egyptské společnosti té doby,¹¹ musely být spojeny i prostory pro udržování zádušního kultu.

1 Pakapova hrobka ležící několik desítek metrů západně od Velké sfingy, dnes téměř zcela zasypaná. Ve starší literatuře bývá označována jako „Campbell's tomb“.

2 Dosud zde byly prozkoumány dvě velké šachtové hrobky tohoto typu, které patřily Vedžahorresnetovi a Iufaovi, výzkum v další velké hrobce, která patřila Menechibnekonovi, byl zahájen teprve nedávno. Z menších hrobek tohoto typu byly zatím prozkoumány pouze anonymní hrobka R3 a Padihorova hrobka.

3 Vedžahorova hrobka východně od Džoserova pyramidového komplexu, spojená hrobka Neferibresaneita a Vahibremena a hrobky Hora a Horcheba v prostoru Veserkafova pyramidového komplexu a hrobky Cannehebu, Psammetika, Padineseta, Padineita, Amuntefnachta a Hekaemsafa v prostoru Venisova pyramidového komplexu.

4 Hrobka S 14 v Kóm el-Ahmaru/Šárúně poblíž el-Minje, kterou zkoumala expedice Egyptologického ústavu univerzity v Tübingen.

5 Navzdory skutečnosti, že hrobky tohoto typu se někdy označují jako „sajsko-perské“, byla stavba všech dosud známých hrobek tohoto typu přinejmenším zahájena ještě za 26. dynastie, i když třeba v případě abúsírských hrobek to bylo zřejmě až na samém konci této dynastie, v roce 529 či 528 př.n.l. Některé hrobky tohoto typu, připravené určitou dobu předem, byly ale zřejmě použity až za vlády následující, 27. dynastie perských vládců, tedy po roce 525 př.n.l. – typickým příkladem je například Vedžahorresnetova hrobka, protože tento hodnostář sloužil ještě druhému perskému vládci Egypta, Dareiovi I.

6 Sakkárské hrobky Padineita, Psammetika, Padineseta, Cannehebu, Hekaemsafa, Amuntefnachta a Hora a Iufaova hrobka v Abúsíru. Zloději ovšem neúspěšně pracovali přinejmenším ve dvou z nich (Hekaemsafově a Iufaově).

7 Viz například Arnold (1991: 213–214; 1994: 225), Aufrère – Golvin (1997: 95–97), Taylor (2001: 154–155), Dodson (2001: 439–440).

8 Rostem (1943), Spencer (1982: 106–108), Arnold (1994: 229–230).

9 Gestermann (v tisku).

10 Cannehebu: Bresciani et al. (1977); Vedžahorresnet: Bareš (1999).

11 Bareš (2005:95–106).

Naneštěstí pro nás jsou ovšem původně nadzemní části těchto hrobek obvykle natolik poškozené, že o jejich původní podobě se lze pouze dohadovat. To platí i o těch zcela ojedinělých případech, kdy se zachovala alespoň část původní stavby nad úrovní terénu, jako je například právě Vedžahorresnetova hrobka v Abúsíru.

Objevitelé první zkoumané stavby tohoto druhu, Pakapovy hrobky v Gíze, usoudili, že nad ústím hlavní šachty mohla být původně vybudována malá pyramida, aniž by ovšem pro tuto domněnku uváděli jakýkoli důkaz.¹² (K jejich cti je nutno říci, že v době, kdy hrobku zkoumali, tedy koncem 30. let 19. století, byla i egyptologie teprve v plenkách a znalosti vývoje egyptské architektury byly ještě velmi omezené.) Nepřekvapuje proto, že otázce možné polohy zádušního kultu osob pohřbených v této hrobce nevěnovali sebemenší pozornost. To lze pochopit ve 40. letech 19. století, ale tuto otázku naprosto opomíjeli i A. Barsanti, J.-E. Quibell, C.-M. Firth a Zaki Júsus Saad, kteří mezi lety 1900 a 1942 prozkoumali dosud největší známou skupinu těchto hrobek, ležící v severní Sakkáře poblíž pyramid prvního a posledního krále 5. dynastie Veserkafova a Venise, tedy vlastně v rozích nejstaršího egyptského pyramidového komplexu krále Džosera. Na možnou existenci kaplí nebo jiných kultovních staveb spojených s těmito hrobkami se proto usuzovalo jen nepřímo.¹³

První a donedávna vlastně jediný pokus určit podobu nadzemních částí šachtových hrobek podnikl před zhruba půlstoletím jeden z největších znalců dějin egyptské architektury J.-Ph. Lauer. Ve svém návrhu vycházel z několika zbytků zdí a volných bloků odkrytých nad dvojitou hrobkou hodnostářů Neferibresaneita a Vahibremana, ležící v ruinách Veserkafova pyramidového chrámu v Sakkáře. Podle Lauera stála nad ústím hlavní šachty této hrobky malá kaple, možná s několika sloupy, jejíž stěny bezprostředně navazovaly na vyzděné stěny šachty. Přístup do kaple mělo tvořit schodiště, umístěné nad vedlejší šachtou, která až do okamžiku pohřbu měla zajišťovat volný vstup do podzemních částí hrobky.¹⁴

Lauerova hypotéza se ve skutečnosti opírá o velmi omezené prameny – několik zlomků hlavice sloupu (hlavic sloupů?) a několik volných bloků se zbytky reliéfu, které byly nalezeny v sutinách Veserkafova pyramidového chrámu. Možná i proto je formulována pouze ve čtyřech větách, doplněných jednoduchou skicou. Je možné, že Lauera inspirovaly hrobky s nadzemní částí připomínající malý chrámek, které byly na memfidské nekropoli běžné od Nové říše přinejmenším až do 30. dynastie.¹⁵

Navzdory vcelku velmi omezeným archeologickým pramenům (nebo možná právě kvůli tomu?) byla Lauerova hypotéza přijata víceméně bez další diskuse.¹⁶ Výsledky novějších archeologických výzkumů ji však nepotvrzují, ba spíše mluví proti ní.

Zbytky vápencové nadzemní části Vedžahorresnetovy hrobky v Abúsíru, které představují zřejmě dosud nejlépe dochovanou superstrukturu kterékoli hrobky tohoto typu, téměř zcela vylučují možnost, že by zde stála jakákoli kaple nebo vstup opatřený sloupy. Zbytky zdí nad ústím hlavní šachty ani v nejmenším nepřipomínaly jakoukoli kapli nebo kultovní prostor a do dochované části ohradní zdi nevedl žádný vstup. Ani nad ústím vedlejší přístupové šachty, ležící v ose východní stěny ohradní zdi na její vnější straně, nebyly nalezeny sebemenší zbytky šikmé rampy nebo schodiště.

Na druhé straně svědčí o možné existenci zádušního kultu v prostoru této hrobky některé nálezy, jako například vápencový obětní stolec, zlomek vápencového obětního bazénku a možná i zlomky dvou sošek nalezených jihovýchodně od Vedžahorresnetovy hrobky. Ani na jednom z těchto zlomků se ovšem nedochoval žádný nápis, takže zejména v případě sošek nelze prokázat, že skutečně Vedžahorresnetovi patřily, a nelze je navíc ani zcela jednoznačně datovat do doby těsně po smrti tohoto hodnostáře. Zejména obětní stolec a zbytek bazénku jsou jen velmi nahrubo opracovány, a nelze tedy vyloučit ani možnost, že pocházejí až z doby, kdy se i tato hrobka stala pohodlným zdrojem materiálu pro další použití. Neobjevují se na nich ani žádné stopy používání, přestože Vedžahorresnetův kult podle jiných pramenů trval možná ještě ve 4. století př.n.l.¹⁷

¹² Perring (1842: 22).

¹³ Hermann (1938: 147), George (1979: 22).

¹⁴ Drioton – Lauer (1951: 470–471).

¹⁵ Viz např. Martin (1992), Kitchen (1979).

¹⁶ Např. Bresciani (1977: 21 a 24), Spencer (1982: 241).

V další již prozkoumané šachtové hrobce v Abúsíru, která patřila knězi Iufaovi, se zachovala celá spodní část ohradní zdi, postavené tentokrát z nepálených cihel. V této zdi nejsou žádné stopy případného vstupu, ani rampy či schodiště, a je proto vyloučeno, aby nad ústím hlavní šachty byla původně umístěna jakákoli kaple nebo jiný kultovní prostor. Nepatrné zbytky zdí, které se dochovaly nad ústími vedlejších, menších šachet před jižním a západním průčelím ohradní zdi, jsou příliš malé, než aby z nich bylo možné usuzovat na případnou existenci jakéhokoli kultovního prostoru. Jeho umístění jižně nebo západně od vlastní hrobky by navíc odporovalo běžným náboženským zvyklostem té doby.

Při zkoumání prostoru před východním průčelím ohradní zdi Iufaovy hrobky, původně skrytého pod více než dva metry silnou vrstvou písku a suti z rozpadlých nepálených cihel, zde ovšem byl odkryt rozsáhlý komplex místností, téměř zcela zahlučených do podloží.¹⁸ Tento komplex, který začíná zhruba pět metrů východně od průčelí Iufaovy hrobky a rozkládá se na ploše přibližně 300 m², tvoří celkem 16 místností a chodeb. Jediný vstup do něj tvořilo úzké a nepravidelné schodiště, které se svažovalo od jihu k severu a začínalo jen několik metrů východně od jihozápadního nároží Iufaova ohrazení; na něj navazovaly dřevěné dveře, jejichž zbytky se podařilo objevit. Stěny všech místností, vyhloubených do vrstevnatého a poměrně měkkého slínovce (arabsky *tafl*),¹⁹ byly původně hladce omítnuty poměrně silnou vrstvou nilského bahna smíchaného s řezankou. Soudě podle nepatrných zbytků vápna, nalezených na různých místech stěn, nelze vyloučit, že přinejmenším některé místnosti byly původně opatřeny bílým vápenným nátěrem. Všechny místnosti, snad s výjimkou otevřeného dvora a zřejmě i vstupního schodiště, byly původně zakryty klenbami, postavenými z nepálených cihel. Podlahu obvykle tvořila udusaná hlína.

Celý komplex se skládá ze dvou částí spojených pouze úzkou chodbou na jeho západním okraji. Jižní část, ležící východně od předsíně, která bezprostředně navazuje na vstupní schodiště, tvoří tři podélné místnosti symetricky uspořádané kolem čtvercové předsíně. Uprostřed severní, východní a jižní stěny nejvýchodnější místnosti byly poměrně velké výklenky, původně obložené úzkými nepravidelnými deskami bílého vápence. Místnosti ležící severně a jižně od předsíně byly omítnuty pouze nilským bahnem, většinu jejich podlahy ovšem tvořily mělké prohlubně, původně lemované rovněž úzkými podlouhlými bloky bílého vápence. Účel těchto prohlubní není zcela zřejmý – možná šlo o bazénky pro rituální očistu před prováděním vlastních náboženských úkonů nebo, méně pravděpodobně, o prostory pro uložení případného náčiní nebo jiného vybavení. Ve vstupu do obou místností se dochovaly prahy, tvořené bloky bílého vápence, a překvapivě i rozsáhlé zbytky dřevěných veřejí.

Severní, větší část komplexu se rozkládá kolem velkého a původně zřejmě otevřeného dvora, který představuje největší místnost. Jižně od dvora leží malá místnost, v jejíž jižní stěně se otevírá velký výklenek o šířce téměř 1,8 metru, jehož dolní okraj leží přibližně jeden metr nad podlahou této místnosti. Přístup k výklenku tvořily čtyři schody o stejné šířce, které s jižní stěnou místnosti spojovaly pilastry. Za povšimnutí stojí, že tento výklenek leží téměř přesně v ose celé Iufaovy hrobky. Východně a západně od této místnosti leží další menší prostory. Dvě místnosti, uspořádané severojižně, lemovaly dvůr na východě, další tři na západě. V nejižnější z nich přiléhala k západní stěně nízká cihlová lavice, sloužící buď ke spaní nebo pravděpodobněji jako police k ukládání používaného náčiní.

V době odkrývání byly všechny místnosti vyplněny pískem, promíchaným s hlínou a zbytky rozpadlých cihel a rozdrceného slínovce z původního podloží. Na některých místech, zejména nad pozůstatky kleneb, se dochovaly zbytky poměrně silné vrstvy vápencových úlomků, která původně zřejmě vyplňovala celý prostor nad klenbami a omezovala tak tlak působící na ně shora. Nelze vyloučit, ale ani potvrdit, že prostor nad stropy tohoto komplexu byl původně pokryt vrstvou rozdrceného slínovce a písku, zcela zakrývající jednotlivé klenby.

17 Soudě podle torza poškozené sochy, nalezené v Mitrachině (Anthes 1965: 98–100 a tab. 36a–b a 37 a–c), viz také Bresciani (1985).

18 Viz také Bareš et al. (2002: 97–102), Bareš (2002a: 19–23).

19 Umístění tohoto komplexu pod úroveň okolního terénu je velmi neobvyklé; možná souviselo s představou o podzemní hrobce vládce říše mrtvých Usira.

V takovém případě byl zřejmě prostor před východním průčelím ohradní zdi Iufaovy hrobky zcela prázdný a nijak nezakrýval velkou vápencovou stélu, které byla umístěna v široké níce v jeho středu, podobně jako uprostřed všech zbývajících stěn.

V sutinách tohoto komplexu a v jeho nejbližším okolí bylo odkryto jen poměrně málo nálezů, které by mohly pocházet z doby jeho fungování. Nejzajímavější, a zřejmě i z historického hlediska nejcenější, jsou útržky několika papyrů s démotickými texty, jejichž zbytky byly roztroušeny především v jižní části komplexu. Na dvou z nich se pravděpodobně dochovaly i zbytky dat, uvádějících 17. a 22. rok vlády neurčeného panovníka. Dalším významným nálezem jsou zbytky velké vápencové stély se zaobleným horním okrajem, jehož část se rovněž dochovala. Na dalších zlomcích se objevují části scény přinášení obětí. S každodenním životem osob, které v tomto komplexu působily (velmi pravděpodobně nesloužil nikdy jako obydlí), zřejmě souvisely dvě kruhové podložky ze spletených travin, na které se asi ukládaly nádoby s kulatým dnem. Pozoruhodný nález představují dva sandály vyrobené ze stonků papyru, které se našly v rohu severnější místnosti s bazénkem v podlaze a nepřímou potvrzují, že mohlo jít o bazének k rituální očištění. Zajímavý je i model bárky na podstavci, vyrobený z nepálené hlíny a původně téměř 20 cm dlouhý. Několik střepů keramických nádob, které se tu našly, pochází z běžných výrobků a nelze z nich odvodit nic bližšího o funkci tohoto komplexu či přesné době jeho vzniku a trvání.

Datování celého komplexu se tak opírá spíše o nepřímé doklady. Nic nenasvědčuje tomu, že by vznikl v jiné době než Iufaova hrobka, jejíž datování ovšem rovněž není zcela jednoznačné.²⁰ Vzhledem k poměrně velmi dobrému stavu zachování hliněných omítek a celkově malému počtu nálezů se lze domnívat, že tento komplex byl používán relativně krátkou dobu, nanejvýš po jednu generaci. Po určité době ovšem používán byl, jak o tom svědčí zazděné vstupy do některých místností, zejména těch, které sousedily s otevřeným dvorem. Pokud je čtení dat na obou zmíněných démotických papyrech správné, mohlo by se jednat o dobu vlády Dareia I. (vládl 522–486 př.n.l.), zhruba o poslední desetiletí 6. století př.n.l. Čistě teoreticky panovali dostatečně dlouho i Dareiovi nástupci Xerxés (486–465 př.n.l.) a Artaxerxés I. (465–424 př.n.l.), ale pokud přijmeme myšlenku, že uvedené papyry souvisely s fungováním tohoto komplexu, resp. staveb v této části pohřebiště, musel by být v činnosti více než 50 let a to je naprosto nepravděpodobné.

Navzdory malému počtu nálezů a skutečnosti, že žádný z nich zcela jednoznačně nesvědčí o existenci zádušního kultu, lze o kultovním účelu tohoto komplexu sotva pochybovat. Leží na východní straně hrobky, takže jeho poloha přesně odpovídá tehdejšímu náboženskému zvyklostem. Také pro místnost s níkou v jižní stěně, ležící přesně v ose celé hrobky, lze těžko hledat jiné přijatelné vysvětlení, přestože její jižní orientace může vzbuzovat určité pochybnosti²¹.

Spíše jen pro úplnost lze zmínit jiné teoreticky možné umístění prostorů pro zádušní kult ve velkých šachtových hrobkách Pozdní doby, a to plochu těsně přiléhající k východní stěně jejich ohrazení. V Iufaově hrobce byly ve větších a hlubších výklencích uprostřed všech čtyř stěn umístěny velké vápencové stély, sestavené z menších bloků. Větší množství fragmentů takové stély se našlo zejména před východní stěnou, ale drobné úlomky a zbytky vápenné malty dokazují existenci takových stél i na zbývajících stranách. Před východní stěnou

20 Soudě podle řady byt' nepřímých náznaků, jako je např. umístění v rámci celého pohřebiště, lze předpokládat, že přinejmenším všechny velké šachtové hrobky v této části abúsírské nekropole byly postaveny najednou, viz Bareš et al. (2003: 152–153) a Bareš (2002b: 28–29; 2003: 220). Prozatím lze na základě démoticky psaných graffit přesněji datovat pouze doby zahájení výstavby Věžahorresnetovy hrobky, a to do 41. nebo 42. roku vlády Ahmose II, tedy asi 529 nebo 528 př.n.l., viz Bareš (2001). V tom případě je pravděpodobné, že všechny hrobky byly přinejmenším v základních rysech dokončeny ještě před perským vpádem, k němuž došlo na jaře roku 525 př.n.l., tedy během 3–4 let.

21 Vzhledem k tehdejšímu náboženskému zvyklostem by se zdálo pravděpodobnější očekávat orientaci směrem k západu. Tomu možná bránilo uspořádání komplexu, možná byla orientace směrem k jihu ovlivněna blízkostí významného náboženského střediska v dnešní severní Sakkáře. V této souvislosti lze připomenout, že i Iufaova mumie byla (na rozdíl od ostatních pohřbů ležících ve vedlejších chodbách a komorách jeho hrobky) uložena hlavou k východu, tedy v naprostém protikladu k tehdejšímu zvyklostem.

22 Ani povrchový, ani geofyzikální průzkum (Hašek et al., 1988: 194–195) pro takovou možnost nesvědčí.

23 Bareš (2003: 218–220).

24 K této hrobce viz Bareš (2002b: 25–27), Bareš et al. (2003: 149–151).

4 25 K této hrobce viz Bareš et al. (2002: 105–106).

se našlo i větší množství zlomků vápencových architektonických prvků, jako jsou geometrické vlysy, oblounek a pilastry. Soudě podle analogií mohly tyto prvky být původně součástí ostění lemujícího tuto níku a v takovém případě nelze vyloučit, že některé kultovní obřady se mohly odehrávat i zde, přestože se zde nenašly žádné zbytky zdí nebo jiných struktur, které by tento prostor uzavíraly od východu. Je ovšem možné, že zlomky architektonických prvků pocházejí ze sousední, mnohem honosněji postavené Menechibnekonovy hrobky a sem se dostaly pouze náhodně při rozbíjení vápencového zdiva před jeho dalším použitím. Ať tomu bylo jakkoli, nedochovaly se žádné stopy jakéhokoli spojení mezi prostorem před stélou ve východní stěně Iufaovy hrobky a komplexem podzemních místností.

Žádné stopy po existenci podobné níky se stélou se nedochovaly na vnějším líci obvodního zdiva Vedžahorresnetovy hrobky, kde navíc předpokládaná tloušťka původního obložení něco takového jednoznačně vylučuje. Žádné stopy případné stavby nebo jiné struktury se nenašly ani nad ústím vedlejší přístupové šachty, která zde leží, ani před celou východní fasádou Vedžahorresnetovy hrobky do vzdálenosti přinejmenším deseti metrů a nic nenasvědčuje tomu, že by případná kultovní stavba stála ve větší vzdálenosti.²²

Z dalších šachtových hrobek dosud v Abúsíru odkrytých je obvodové zdivo nadzemní části Menechibnekonovy hrobky natolik zničené pozdějším dobýváním kamene, že se z jeho východní fasády nedochoval ani jediný blok a o jejím původním uspořádání lze tedy jen spekulovat.²³ Povrchový průzkum, doplněný geofyzikálním měřením, potvrdil, že ve vzdálenosti jen několika metrů dále k východu se pod pískem skrývá další stavba, ale bez archeologického průzkumu nelze říci, zda jde o další samostatnou hrobku nebo případně o obdobu kultovního komplexu ležícího východně od Iufaovy hrobky. Nadzemní část cihlové anonymní šachtové hrobky R 3, která leží asi 60 metrů východně od Vedžahorresnetova ohrazení, byla erozí téměř zcela zničena, ale dochované zbytky tří spodních řad cihel nesvědčí o žádné struktuře, která by byla k této hrobce přistavěna zvenčí. Soudě podle chodby, která od jihu vedla do středu nadzemní části této hrobky nelze vyloučit, že určité kultovní místo mohl existovat i nad ústím velké šachty, ale tato část byla erozí a činností lupičů natolik zničena, že o jejím původním uspořádání se lze jen domýšlet. Vstup do této chodby ovšem nebyl uzavřen najednou, ale byl zazdíván postupně, a to naznačuje, že vnitřní prostor byl opakovaně navštěvován, možná právě ke kultovním účelům.²⁴ Také nadzemní část Padihorovy hrobky, ležící těsně k východu od komplexu podzemních prostor před východním průčelím Iufaovy hrobky, byly téměř zcela zničeny a zachovaly se z nich jen nepatrné zbytky zdí z nepálených cihel nad západními rohy hlavní šachty.²⁵

Ve všech ostatních velkých šachtových hrobkách z Pozdní doby byly naneštěstí nadzemní části hrobek odkryty jen částečně, nebo zůstaly zcela nevykopány, a jsou zcela nedostatečně publikovány. Lze jen doufat, že probíhající nebo připravované výzkumy dalších velkých šachtových hrobek přinesou nové poznatky pro objasnění existence zádušních kultů jejich majitelů a jeho umístění.

© 2005 Ladislav Bareš, Český egyptologický ústav UK

Literatura

Anthes, Rudolf

1965 *Mit Rahineh 1956*, Philadelphia: The University of Pennsylvania [Museum Monographs];

Arnold, Dieter

1991 *Building in Egypt. Pharaonic Stone Masonry*, New York and Oxford: Oxford University Press;

1994 *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, München and Zürich: Artemis Verlag;

Aufrère, Sidney – Golvin, Jean-Claude

1997 *Sites, temples et pyramides de Moyenne et Basse Égypte. De la naissance de la civilisation pharaonique à l'époque gréco-romaine*, Paris: Errance [L'Égypte restitué 3];

Bareš, Ladislav

1999 *The Shaft Tomb of Udjahorresnet at Abusir. With a chapter on pottery by Květa Smoláriková and an appendix by Eugen Strouhal*, Praha: Karolinum [Abusir IV];

2001 „Demotic sources from the Saite-Persian cemetery at Abusir: A preliminary evaluation“, in: Ryholt, Kim (ed.), *Acts of the Seventh International Conference of Demotic Studies, Copenhagen, 23-27 August 1999*, Copenhagen: Museum Tusulanum Press [Carsten Niebuhr Institute Publications 27], s. 35–38;

2002a „Some remarks on cult installations in the Late Period shaft tombs in Egypt“, *Bulletin of the Australian Centre for Egyptology* 13, s. 17–27;

2002b „Archeologické výzkumy v Abúsíru na jaře 2002“, in: Mynářová, Jana (ed.), *Pražské egyptologické studie* 1, s. 24–32;

2003 „Abúsír – jaro 2003“, in: Mynářová, Jana (ed.), *Pražské egyptologické studie* 2, s. 215–221;

(*v tisku*) „Sociální postavení majitelů šachtových hrobek v egyptské Pozdní době“, in: Budil, Ivo – Charvát, Petr (eds.), *Orientalia Antiqua Nova V*. Sborník z mezinárodního vědeckého kolokvia konaného dne 10. února 2005 v Plzni, Dobrá Voda u Pelhřimova: Nakladatelství a vydavatelství Aleš Čeněk;

Bareš, Ladislav – Dvořák, Martin – Smoláriková, Květa – Strouhal, Eugen

2002 „The shaft tomb of Iufaa at Abusir in 2001“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 129, s. 97–108;

Bareš, Ladislav – Bárta, Miroslav – Smoláriková, Květa – Strouhal, Eugen

2003 „Abusir – Spring 2002“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 130, s. 147–159;

Bresciani, Edda

1985 „Ugiahorresnet a Menfi“, *Egitto e Vicino Oriente* 8, s. 1–6;

Bresciani, Edda – Pernigotti, Sergio - Giangeri Silvis, M. P.

1977 *La tomba di Ceinnehebu, Capo della Flotta del Re*, Pisa: Giardini [Biblioteca degli Studi classici e orientali 7];

Dodson, Aidan

2001 „Private tombs“, in: Redford, Donald B. (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, sv. 3, Oxford: University Press, s. 433–442;

Drioton, Étienne – Lauer, Jean-Philippe

1951 „Fouilles à Saqqara: Les tombes jumelées de Neféribré-Sa-Neith et de Ouahibré-Men“, *Annales de Service des Antiquités Égyptiennes* 51, s. 469–490;

George, Beate

1979 „Ein Text der Ptolemäerzeit über das Dasein in Unterwelt und Grab“, *Medelhavsmuseet Bulletin* 14, s. 16–23;

Gestermann, Louise

(v tisku) *Die Überlieferung ausgewählter Texte altägyptische Totenliteratur („Sargtexte“) in spätzeitlichen Grabanlagen*, [Ägyptologische Abhandlungen];

Hašek, Vladimír – Obr, František – Přichystal, Antonín – Verner, Miroslav

1988 Application of geological and geophysical methods in archaeological research at Abusir“, *Przegłag Archaeologiczny* 35, s. 20–45;

Hermann, Alfred

1938 *Führer durch die Altertümer von Memphis und Sakkara*, Berlin: Reichsverlagsamt;

Kitchen, Kenneth A.

1979 „Memphite tomb-chapels in the New Kingdom and later“, in: Görg, Manfred – Pusch, Eggar (eds.), *Festschrift Elmar Edel*, 12. März 1979, Bamberg (n.vl.);

Martin, Geoffrey Thorndike

1992 *The Hidden Tombs at Memphis. New Discoveries from the time of Tutankhamun and Ramesses the Great*, London: Thames and Hudson;

Perring, John Shae

1842 *The Pyramids to the Southward of Gizeh and at Abou Roash; also Campbell's tomb and a section of the rock at Gizeh from actual survey and admeasurement*, London: Fraser;

Rostem, Osman R.

1943 „Note on the method of lowering the lid of the sarcophagus in a Saite tomb at Saqqara“, *Annales de Service des Antiquités Égyptiennes* 43, s. 351–356;

Spencer, Alan Jeffrey

1982 *Death in Ancient Egypt*, Harmondsworth, Penguin Books;

Taylor, John H.

2001 *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*, London: British Museum Press.